

2.1.2.3 GRENSKAART

Al in de Oudste Tijden werd soms samen met de grensbeschrijving, een grenskaart opgemaakt. In Frankrijk werden aan grensverdragen vanaf de 15^e eeuw kaarten gehecht bij grenstwisten van kleinere topografische omvang; een andere soort grenskaarten is vanaf de 18^e eeuw de meestal zeer schetsmatig opgestelde douanekaart. De cartografische voorstellingsmogelijkheden van grenzen zijn schier onuitputtelijk. Er bestaat echter geen internationale standaardisatie voor de afbeelding van grenzen op kaarten. Bij deze kruising van kunst en exacte wetenschap wordt gebruik gemaakt van lijn, punt en vlak (hetzelfde probleem, maar dan vanuit de kunst, werd beschreven door de Russische schilder Vassily Kandinsky¹), net als van kleuren². Doorgaans wordt het afnemend belang van een grens voorgesteld door de afname van de breedte van de lijn en van de complexiteit (cf. achteraan dit hoofdstuk voor een voorbeeld van cartografische representatie van grenzen)

Het maken van grenskaarten houdt minstens twee partijen bezig en is dus per definitie steeds moeilijk: niet alleen de grensligging en de verschillende grensopvattingen maar ook verschillende cultuur om een kaart te maken en de betekenis ervan kunnen twistpunten zijn. Kaarten zijn zowel middel om bij een grensconflict te gebruiken, als deel van het proces dat grensgeschillen beslecht.

De geografische kaart is een onvolledige en verminkte voorstelling en een perceptie van het territorium. Het is geen afbeelding van de werkelijkheid, maar een selectieve uitbeelding van ruimtelijke verhoudingen. De visuele, symbolische voorstelling van items en gebeurtenissen op een kaart, is, net als hun selectie, volledig de verantwoordelijkheid van de samensteller, die op de weg van territorium naar afbeelding, onvermijdelijk aan manipulatie van de realiteit doet.³ De kaart is immers ook een uiting van macht. Kaarten hebben tevens een psychologische overtuigingskracht, die (geo)politiek gebruikt wordt. In extremis wordt op een kaart helemaal niets gezet, zoals op de Oost-Duitse kaarten voor een straal van 10 tot 20 kilometer langs de grens met West- Duitsland waardoor menselijk verkeer onmogelijk diende te worden maar ook om als het ware de marges van een 'rijksgrens' aan te

¹ V. Kandinsky, *Punkt und Linie zu Fläche. Beitrag zur Analyse der malerischen Elemente*, München, 1926. Zijn het *Ordnance Survey*-kaarten die rond de Eerste Wereldoorlog ervoor gezorgd hebben dat er een nieuwe schriftelijke en visuele taal was ontstaan rond kaarten, naaste een bijna universeel geaccepteerde verzameling regels over hoe een snel veranderend gebied in kaart moest worden gebracht?: S. Garfield, *Op de kaart. Hoe de wereld in kaart werd gebracht*, Amsterdam, 2013, 208.

² Cf. M. Pastoureau, *Dictionnaire des couleurs de notre temps*, Paris, 1999.

³ Kunstenaars klagen die vertekening van de realiteit door kaarten aan in de tentoonstelling *Mappa Mundi* (Brussel, Fondation Boghossian, 2020): G. Van der Speeten, Helemaal van de kaart. Van esthetisch object tot kennisinstrument, in: *De Standaard*, 6 maart 2020, D6.

duiden... De kaart dient ook om aanspraken van identiteit en nationaliteit te formaliseren, vooral wanneer moderne grenzen worden afgebeeld.⁴

Of zoals auteur Ilja Leonard Pfeijffer het verwoordt: “Een landkaart is geen afgeleide van de werkelijkheid in de wereld, hij creëert de wereld, zoals een gedicht gevoel schept. Een landkaart maakt de wereld mogelijk, omdat de wereld pas begint te bestaan door onze voorstelling van de wereld. Als de wereld een verhaal is, is de landkaart het boek waarin het verhaal wordt verteld”.⁵

Op oude geografische kaarten werden de rijksgrenzen zelden aangegeven maar er zijn wel cartografische afbeeldingen van lineaire grenzen, zelfs reeds tijdens het Neolithische tijdperk: indien wel, ging men uit van natuurlijke gegevenheden of van de overeenkomst met de plaatselijke collectiviteiten. Maar ook dan werd het nauwelijks als een simpele lijn afgebeeld en de zgn. ‘natuurlijke grenzen’ werden eerder beschouwd als relais op weg naar verovering (zo bijv. de Eufraat). Met andere woorden, op de oude kaarten, die gebaseerd waren op de lineaire voorstelling van de wereld op kaarten, d.w.z. de aaneenrijging van punten i.p.v. lijnen, stonden geen politieke rijksgrenzen, terwijl de aangegeven grenzen van regio’s niets politieks hadden, maar enkel etnologisch, klimatologisch en fysisch-geografisch bedoeld waren (tot waar de beschaafde, bewoonde wereld eindigde⁶). Zo was op de bekende ‘Peutingerkaart’ (Tabula Peuteringiana, een middeleeuwse kopie van een Romeinse reiskaart uit de 3^e-4^e eeuw) de *aerea fines romanorum* de grens van een invloedzone, maar geen grens tussen twee politieke eenheden.

Middeleeuwse geografie en cartografie zijn niet alleen technisch maar ook conceptueel erfgenamen van de Oudheid: de entiteiten die in de ruimte uitgesneden worden, zijn regio’s en oude provincies maar geen staten of contemporaine entiteiten⁷. Daarenboven wordt die entiteit gedefinieerd door ‘natuurlijke’ grenzen: een rivier of een berg. De grenzen in de middeleeuwse geografie worden gekenmerkt door hun eenvoud (het zijn lijnen), hun onbeweeglijkheid (c.q. ‘natuurlijk’) en hun arbitraire karakter (zij zijn ‘kunstmatig natuurlijk’). Aangezien in West-Europa machtsgebieden eerst vanaf de late middeleeuwen als territoriaal begrepen werden, kwam er tot op het einde van de middeleeuwen daar dan ook geen cartografische uitbeelding van politieke grenzen voor. Vanaf de 15e eeuw was er doorheen heel

⁴ Zeker wanneer die (grens)kaart op de munt van een land afgebeeld staat, vormt dat een belangrijk nationaal symbool: J.-P. Gury, Des cartes monétaires: quand l’argent fait de la géographie, in: *Carto*, 60, 7/8 2020, 54-55.

⁵ De treurende wijsvinger. Ilja Leonard Pfeijffer over kaarten, in: *De Standaard der Letteren*, 8 oktober 2022, 8-9.

⁶ “*Hic sunt dracones*” schreef men vroeger op kaarten wanneer men niet wist waar de grens lag, om de gebruiker mee te geven dat je daar niet heen moet, want daar ‘val je van de rand’: S. Garfield, *Op de kaart. Hoe de wereld in kaart werd gebracht*, Amsterdam, 2013, 467.

⁷ Bijvoorbeeld werden bij de blauwdruk van hoe een wereldkaart diende gemaakt te worden – gegeven in de twee manuscripten *Expositio Mappæ Mundi* (wellicht gekopieerd van een Engelse tekst uit eind 12^e eeuw) – enkel regio’s ‘afgebakend’.

West-Europa wel een toenemende zorg voor de grenzen c.q. voor het gebruik van kaarten daartoe: door de consolidatie en vergroting van het bereik van de overheid(sadministratie), wilde men immers exact weten tot waar men belastingen kon heffen en waar de eerste verdedigingslinie lag. De wereldkaart uit ca. 1459 van de befaamde Venetiaanse cartograaf Fra Mauro, was de eerste om, op beredeneerde wijze, een conventioneel teken te gebruiken voor de voorstelling van grenzen, nl. lijnen op geregelde afstanden vergezeld door bomen. Een eenvoudiger methode werd al vanaf 1466 gebruikt door de Duitse cartograaf Nicolaus Germanus: de grens wordt voorgesteld d.m.v. rode puntjes (even later ook door Erhard Etzlaub gebruikt in 1492 op een kaart van de omgeving van Nürnberg). Wellicht was hij geïnspireerd door een kaart van het Heilige Land door Marino Sanudo uit het begin van de 14^e eeuw waarop de tien stammen van Israël gescheiden werden door rode lijnen: het nieuwe bij Germanus was dat hij die methode niet alleen gebruikte voor de verdeling van de ruimte door de geograaf, maar voor een politieke grens. Dat neemt evenwel niet weg dat de afbeelding van de grens als lijn van oudere datum is: reeds vanaf het midden van de 14^e eeuw verschijnen er in Europa kaarten en schetsen met expliciet of impliciet, de grens als (gebieds)omvattend (naast andere wijzen om de verdeling van domeinen af te beelden, zoals bijv. vlaggetjes). Steeds worden de kaarten gebruikt bij grenstwisten (vaak bij enclaves; tegen het einde van de 14^e eeuw was het al gebruikelijk kaarten te gebruiken daarbij: wellicht lag aan de basis daarvan het werk *De fluminibus seu Tyberiadis* van de jurist Bartolo de Sassoferrata, over de twisten geboren uit de wijziging van rivierloop, dat geïllustreerd was door geometrische figuren). Maar grenskaarten werden ook gebruikt als werkinstrument voor de administratie of militaire doeleinden. Op algemene kaarten uit de moderne tijden duidde de lineaire grens niet de enclaves aan, noch (gezien de lange levensduur van zo'n kaarten toen) de talrijke veranderingen aan de loop. Daarenboven waren de gegraveerde kaarten, in tegenstelling tot de handschriftelijke, niet echt gedetailleerd. De grensindicaties waren in de Renaissance-tijd, net als de andere aanduidingen, zeer summier: meestal volstond een simpele stippellijn om rijken en provincies te scheiden. De vermelde Bartolo beschreef in hetzelfde werk ook de moeilijkheden om riviergrenzen in kaart te brengen. Daarenboven had men zelden oog voor het dynamische aspect (zie bijv. Ortelius' *Parergon* uit de 16^e eeuw of de interne politieke verdeling in Frankrijk door Nicolas Sanson in de 17^e eeuw). Pas in de 17^e eeuw werd de evolutie van een grondgebied afgebeeld, door de Fransman Pierre Duval (1618-1683)⁸. De scheidende rol van rivieren en bergen werd echter stelselmatig overdreven (bijv. Ortelius, cf. supra): de theorie van de 'natuurlijke grenzen' was dan ook voor een groot deel van cartografische oorsprong.⁹

⁸ In: P. Duval, *Imperii Romani Infantia ex Floro*, Parijs, 1655. Een exemplaar bevindt zich in de British Library in Londen, samen met andere kaarten in één band (K. Top II/25). De grens van regio's werd aangeduid door middel van een stippellijn.

⁹ In de 17e-eeuwse *Atlas Maior* of *Grooten Atlas* van Blaeu staat in de inleiding: "Dit leert de Aerdtrijcks-beschrijving: soo dat dese wetenschap schijnt den wegh te banen tot eere, geluck, en nut der menschen; Wat einde van oorlog en bepaeling der Koningrijcken soud'er sijn, 't en waer datse met rivieren, bergen, eilanden, zeen, of diergelijcken gescheiden wierden": S. Garfield, *Op de kaart. Hoe de wereld in kaart werd gebracht*, Amsterdam, 2013, p. 160.

Symptomatisch voor de erosie van de grenszones was dat vanaf de 16^e eeuw in toenemende mate kaarten gebruikt werden voor het vastleggen van de Europese grenzen. Betere instrumenten c.q. kaarten en de boekdrukkunst zorgden er voor dat politieke leiders meer en meer een ruimtelijk idee van hun macht verkregen. Het grensbegrip werd meer lineair dan zonaal: de grenzen werden steeds meer als lijnen begrepen, wat een rol ging spelen bij de grensonderhandelingen. Ook werd het gewoonte om de grenzen van de traditionele provincies en die van de veel later ontstane landsgrenzen verschillend voor te stellen. Die cartografische ontwikkeling paste in de algemeen trend naar beter bepaalde grenzen, waardoor de politieke realiteit steeds nauwkeuriger kon weergegeven worden; **vanaf 1700 begonnen kaarten de staatsgrenzen ook vetter af te beelden dan andere grenzen**. Het voorstellen van grenzen als lijnen, het gebruik van verschillende kleuren voor gebieden onder verschillende overheid (een idee van de Hamburgse cartograaf Johannes Hübner)¹⁰ en verklarende teksten werden echter slechts langzaam ingevoerd en de toepassingen waren soms beperkt en foutief. Vanaf de 18^e eeuw werden kaarten meer en meer gebruikt bij politiek en diplomatiek overleg en ook accurater opgesteld. Dat was een uiting van de consolidatie en de grotere verspreiding van de staatsmacht over het grondgebied – niet geïncorporeerde stukken land werden ook steeds meer door kolonisatie en imperialisme ingelijfd (landkaarten werden toen zelfs gekleefd op dun hout en gezaagd op de lands- en provinciegrenzen, om gebruikt te worden als didactische puzzels, één van de vormen van spelletjes rond geografische kaarten¹¹). Die evolutie vanaf de late Middeleeuwen veroorzaakte niet alleen een grotere nadruk op de grenzen: de steeds betere kaarten creëerden ook een groeiend besef van de lineariteit van de grens. Vanaf de tweede helft van de 18e eeuw werd het meer gebruikelijk om bij elk grensverdrag kaarten te voegen (ook door de ervaring bij de Vrede van Aken uit 1748, die door het ontbreken van kaarten onuitvoerbaar bleek). Dankzij de driehoeksmeting werd in de 18^e eeuw de ligging van de grens nauwkeuriger bepaald; er ontstonden ook algemeen aanvaarde conventies (bijv. over de oriëntatie van kaarten, i.c. met het noorden bovenaan). Daardoor gingen diplomaten en politici steeds meer verwijzen naar de grenskaarten. Vanaf ca. 1750 zorgde de opkomst van de natiestaat met vaste grenzen ervoor dat er minder en minder plaats was voor kaarten met een flexibele voorstelling van soeverein gebied; vanaf de 19^e eeuw zorgde het nationalisme ervoor dat kaarten steeds ook gebruikt werden als instrument voor politieke propaganda of als bevestiging van identiteiten (**'persuasive cartography' noemde de Amerikaanse geografe Judith Tyner dat in 1974**).

De gedetailleerde weergave van de grenzen en vooral de snel veranderende geopolitieke situaties, zoals op het einde van de jaren tachtig van de vorige eeuw, brachten de producenten van kaarten en atlassen (zoals Bartholomew en De Rouck) nogal eens tot wanhoop: wanneer publicaties zoals het geval is met de *Times Atlas*, als basis gebruikt worden om grensgeschillen op te lossen, is de zorg voor nauwkeurigheid uiteraard nog groter. Zo paste *Google Maps* zijn kaart van het

¹⁰ De inkleuring volgde vaak een nationale traditie: Fransen kleurden langs de grenslijnen (waardoor grenzen benadrukt werden), terwijl de Duitsers het grondgebied volledig inkleurden.

¹¹ Jeux géographiques du XVIIe siècle à nos jours, in: *Carto*, 35, mei-juni 2016, 66-71.

grensgebied tussen Nicaragua en Costa Rica aan nadat in 2010 het eerste land een eilandje in de San Juan grensrivier bezet had omdat op het op de Google kaart als Nicaraguaans stond aangegeven (niet tegenstaande dat de Organisatie van Amerikaanse Staten (OAS) het als Costaricaans grondgebied beschouwde).